ॐ

श्री परमात्मने नमः

।। अथ अष्टादशोऽध्यायः ।।

अध्याय अठरावा

गीतेचा हा अंतिम अध्याय आहे. याच्या पूर्वार्धामध्ये योगेश्वर श्रीकृष्णांनी दिलेली अनेक समाधानकारक उत्तरे आहेत, तर उत्तरार्ध म्हणजे गीतेचा उपसंहार असून त्यामध्ये गीतेच्या अध्ययनामुळे काय लाभ होतो याचे विवेचन केलेले आहे. सतराव्या अध्यायात आहार, तप, यज्ञ, दान तसेच श्रद्धेचे त्यांच्या प्रकारांसह सम्यक स्वरूप सांगितले आहे. या संदर्भात त्यागाचे स्वरूप सांगणे-त्याचे विवेचन करणे अद्याप शेष आहे. मनुष्य जे काही करतो त्याचे कारण कोण आहे? ते सर्व कोण करवीत असतो? प्रत्यक्ष भगवान मनुष्याकडून करवून घेत असतो की प्रकृती? अर्थात हा प्रश्न सुरुवातीपासूनच उपस्थित झालेला आहे. या अध्यायात त्यावर पुन्हा प्रकाश टाकलेला आहे. अशाच प्रकारे वर्णव्यवस्थेविषयी चर्चा झालेली होती. सृष्टीमधील त्याच्या स्वरूपाचे विश्लेषण या अध्यायात प्रस्तुत आहे. शेवटी गीतेतून प्राप्त झालेल्या विभूतींवर प्रकाश टाकला आहे.

मागील अध्यायात अनेक प्रकारांच्या विषयाचे विभाजन ऐकून अर्जुनाने श्रीकृष्णाला विचारले की, एवढे सर्व विस्ताराने सांगितलेच आता आणखी एक गोष्ट माझ्यासाठी सम्यकरीत्या सांगाल का? भगवन्, त्याग व संन्यास यांचे स्वरूप त्यांच्या विभागासह स्पष्ट करा.

अर्जुन उवाच

सन्न्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन।।१।।

अर्जुन म्हणाला, हे महाबाहो, हे हृदयसर्वस्वा, हे केशिनिषूदना, संन्यास आणि त्यागाचे यथार्थ स्वरूप मी वेगवेगळे जाणू इच्छितो. आंतरबाह्य गोष्टींचा पूर्ण त्याग म्हणजे संन्यास होय. येथे संकल्प आणि संस्कारांचेही पूर्णत्व असते आणि या संन्यासापूर्वी साधनेच्या पूर्तीसाठी आसक्तीचा अधिकाधिक त्यागच करावा लागतो. याठिकाणी अर्जुन म्हणतो मला संन्यासाचे तत्त्व-स्वरूपही जाणून घेण्याची इच्छा आहे व त्यागाचेही स्वरूप मी जाणू इच्छितो. यावर योगेश्वर श्रीकृष्ण म्हणतात.

श्रीभगवानुवाच

काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः।।२।।

अर्जुना, काही विद्वानांच्या मते काम्य कर्माच्या त्यागाला संन्यास असे म्हणतात, तर काही पंडितांच्या मते संपूर्ण कर्माच्या फलत्यागाला त्याग असे म्हणतात.

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे।।३।।

काही विद्वानांच्या मते सर्व प्रकारचे कर्म हे दोषयुक्त असल्याने ते त्याज्य होय. तर दुसऱ्या विद्वानांच्या मते यज्ञ, दान आणि तप यांचा त्याग करणे योग्य नाही- ते त्याज्य नाहीत. अशा प्रकारे इतरांची मते सांगितल्यानंतर योगेश्वर श्रीकृष्ण आपले निश्चित मत देतात.

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः।।४।।

हे अर्जुना, या त्यागासंबंधी माझा निर्णय काय आहे ते आता ऐक. हे पुरुषश्रेष्ठा हा त्याग तीन प्रकारचा सांगितला आहे.

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्।।५।।

यज्ञ, दान व तप ही तीन प्रकारची कर्मे त्याज्य नसतात. ही कर्मे तर केलीच पाहिजेत. कारण यज्ञ, दान आणि तप हे मानवाला पवित्र करीत असतात.

श्रीकृष्णांनी चार प्रचलित कर्मांचा येथे उल्लेख केलेला आहे. पहिला काम्य कर्माचा त्याग, दुसरा संपूर्ण कर्मफलाचा त्याग, तिसरा दोषयुक्त असल्याने सर्व कर्मांचा त्याग आणि चौथे मत होते यज्ञ, दान आणि तप त्याज्य नाहीत.- त्यांचा त्याग करणे योग्य नाही. श्रीकृष्ण म्हणतात, हे अर्जुना, माझेही असे निश्चित मत आहे की, यज्ञ, दान आणि तपरूप क्रिया यांचा त्याग करणे योग्य नाही ते त्याज्य नाहीत. यावरून असे सिद्ध होते की, श्रीकृष्णाच्या काळातही विविध मते प्रचलित होती. म्हणजे त्या काळातही मतमतांतरे होती. आजही तशीच स्थिती आहे. तेव्हा या पृथ्वीतलावर कोणी महापुरुष अवतार घेतात किंवा ते येथे येतात तेव्हा अनेकविध मतमतांतरांमधून ते एक कल्याणकारक मत काढून समोर ठेवतात. प्रत्येक महापुरुषाने हेच केले आहे. श्रीकृष्णांनीही हेच केले. त्यांनी काही कोणता नवीन मार्ग दाखवला नाही; परंतु प्रचलित मतमतांतरामधून यथार्थ असणारा मार्ग दाखवून त्यातील सत्याचे समर्थन करून तो मार्ग स्पष्ट केला.

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्।।६।।

योगेश्वर श्रीकृष्ण ठामपणाने सांगत आहेत की हे अर्जुना, आसक्ती व फलाशा यांचा त्याग करून यज्ञ, दान व तपरूप कर्मे अवश्य केली पाहिजेत. हे माझे निर्णायक मत आहे. आता अर्जुनाने विचारलेल्या प्रश्नांच्या संदर्भात ते त्यागाचे विश्लेषण करताना म्हणतात-

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः।।७।।

हे अर्जुना, नियत् कर्म (श्रीकृष्णांच्या मते नियत्-विहित्-कर्म एकच आहे. ते म्हणजे यज्ञाची प्रक्रिया. या शब्दाचा वापर श्रीकृष्णांनी आठ-दहा

वेळा केला आहे. त्या शब्दावर पुनःपुन्हा भर देत त्यांनी सांगितले की, साधकांनी नियत् कर्म करावे. दुसरे खोटे कर्म करीत भरकटत जाऊ नये). म्हणजेच शास्त्रविधींनी निर्धारित असणाऱ्या कर्माचा त्याग करणे उचित नाही. मोहवश होऊन त्याचा त्याग करणे याला तामस त्याग म्हंटले आहे. सांसारिक विषयाच्या आसक्तीमध्ये गुंतून कार्यम् कर्माचा म्हणजेच नियत् कर्माचा त्याग करणे तामस त्याग होय. असा पुरुष 'अधः गच्छति' किड्या मुंगीप्रमाणे अधम योनीत जातो कारण त्याने भजनाच्या उपासनेच्या प्रवृत्तीचा त्याग केलेला असतो. आता पुढे राजस त्यागाविषयी सांगताना म्हणतात-

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्।।८।।

कर्माला दुःखकारक समजून त्याने शरीराला क्लेश होतील या भयाने जो त्याग केला जातो तो राजस त्याग होय. परंतु या राजस त्याग करणाऱ्या व्यक्तीलाही त्यागाच्या फलाची प्राप्ती होत नाही. जो भजन करीत नाही आणि **'कायाक्लेशभयात्'** शरीराला क्लेश होतील या भयाने कर्माचा त्याग केला जातो. तो त्याग राजसी आहे. अशा त्यागाने साधकाला परमशान्ती प्राप्त होत नाही.

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः।।९।।

हे अर्जुना, शास्त्रविधींनी निर्धारित केलेले कर्म करणे कर्तव्य आहे असे समजून आसक्ती व फलाशा यांचा त्याग करून केले जाते त्याला सात्त्विक त्याग असे म्हणतात व म्हणून साधकाने नेहमी नित्य कर्म करावे व याशिवाय असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या कर्माचा त्याग करावा. पण हे नित्य कर्म नेहमी करतच राहावे की कधी त्याचाही त्याग करावा? यावर पुढे योगेश्वर म्हणतात-

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः।।१०।।

हे अर्जुना, जो पुरुष **'अकुशल कर्माचा'** म्हणजेच अकल्याणकारक कर्माचा (शास्त्र-नियत कर्म हेच कल्याणकारक कर्म होय याच्या विरूद्ध जे

कर्म असते ते बंधनकारक असल्याने अकल्याणकारक असते.) द्वेष करीत नाही आणि अकल्याणकारी कर्मात जो आसक्त होत नाही, ज्याला करण्यासाठी काही बाकीही राहिलेले नसते असा त्यागवृत्तीचा मनुष्य संशयरहित, ज्ञानवान आणि त्यागी आहे. त्याने सर्व गोष्टींचा त्याग केलेला असतो. परंतु परमप्राप्तीच्या बरोबर हा पूर्णत्याग म्हणजेच संन्यास होय. यापेक्षा दुसरा कोणता सरळ मार्ग आहे का? यावर श्रीकृष्ण म्हणतात-

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते।।११।।

देहधारी पुरुषांच्या द्वारा (जे आपण पाहतो ते केवळ शरीर नव्हे. श्रीकृष्णांच्या मते प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले सत्व, रज व तम हे तीन गुण या जीवात्म्याला शरीरात बद्ध करीत असतात. जोपर्यंत हे गुण जीवित आहेत, तोपर्यंत तो जीवधारी जिवंत असतो. कोणत्या ना कोणत्या कारणाने शरीर परीवर्तीत होत राहील. जोपर्यंत देहाचे कारण अस्तित्वात असेल, तोपर्यंत ते परीवर्तीत होत राहील.) संपूर्णपणे कर्माचा त्याग कधीच होऊ शकणार नाही. त्यामुळे जो पुरुष कर्माच्या फलाचा त्याग करीत असतो त्यालाच त्यागी म्हंटले जाते. म्हणून जोपर्यंत शरीरामुळे मनुष्य जिवंत असतो तोपर्यंत त्याने नियत-नित्य कर्म करीत राहावे आणि त्या कर्मफलाचा मात्र त्याग करावा. फलाची अपेक्षा मुळीच करू नये. जे सकामी असतात त्यांच्या मात्र कर्माचे फल असते.

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्।।१२।।

जे पुरुष सकामी असतात त्यांना मरणोत्तर चांगले, वाईट आणि मिश्र फळ मिळत असते व असे फळ जन्म जन्मांतरापयंत मिळत राहते. परंतु **'सन्यांसिनाम्'** सर्वस्वाचा त्याग केला आहे अशा पूर्ण त्यागी पुरुषांना- संन्याशांना कर्मफळ कधीही बांधू शकत नाही. यालाच शुद्ध संन्यास असे म्हणतात. संन्यास म्हणजे परमोत्कृष्ट अवस्था आहे. चांगल्या-वाईट कर्माचे फळ तसेच संपूर्ण न्यासकालात संन्यासकालात त्यांचा अंत कसा होतो हा

प्रश्न येथे पूर्ण झाला. आता मनुष्याकडून शुभ अथवा अशुभ कर्म होण्याचे काय कारण आहे?

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम्।।१३।।

हे महाबाहो, सर्व कर्मांच्या सिध्दीला आवश्यक अशी ही पाच कारणे सांख्य सिद्धांतामध्ये सांगितलेली आहेत ती तू माझ्याकडून चांगल्या प्रकारे समजून घे.

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्।।१४।।

सांख्यदर्शनात कर्ता (हे मन), वेगवेगळी करण-साधने (ज्यांच्या द्वारे क्रिया केली जाते. जर शुभ काम पार पाडावयाचे असेल तर विवेक, वैराग्य, शम, दम, त्याग, अनवरत चिंतनाची प्रवृत्ती त्या कर्माचे कारण असेल. तेच जर अशुभ-नीच प्रकारचे काम असेल तर काम, क्रोध, राग, द्वेष, लोभ इत्यादी त्या कर्माचे कारण असेल, म्हणजे या कारणामुळे त्या त्या प्रकारच्या कर्माला मनुष्य प्रेरित होतो), नाना प्रकारच्या हालचाली-व्यापार (अनंत इच्छा), आधार (म्हणजेच जी इच्छा पूर्ण करण्यासाठी साधनाची साथ असेल ती इच्छा पूर्ण होत असते) आणि पाचवा हेतू-पाचवे कारण म्हणजे दैव अथवा संस्कार-यांचे समर्थन करतात.

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः।।१५।।

मनुष्य मन, वाणी अथवा शरीर यांच्या योगाने जे जे विहित (शास्त्रनुसार) अथवा निषिद्ध कर्म करतो त्याचे हे पाच हेतू आहेत- ही पाच कारणे आहेत.

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः।।१६।।

ज्याची बुद्धी संस्कारविहीन आहे असा मनुष्य कैवल्य स्वरूप आत्म्याला कर्ता समजतो. तो मूढ बुद्धीचा पुरुष यथार्थपणे पाहू शकत नाही.

या प्रश्नावर श्रीकृष्णांनी दुसऱ्यांदा भर दिलेला आहे. पाचव्या अध्यायात त्यांनी सांगितले होते की, तो परमेश्वर ना कर्ता आहे, ना करविता आहे, ना क्रियेशी संयोग जोडून देणारा आहे. मग लोकांचे काय म्हणणे असते? मोहामुळे लोकांची बुद्धी आच्छादलेली असल्याने ते काहीही म्हणतात- बोलू शकतात. येथेही ते म्हणतात- कर्माची पाच कारणे असतात. असे असतानाही कैवल्यस्वरूप परमात्म्याला जो कर्ता समजतो, तो मूढबुद्धीचा मनुष्य यथार्थपणे पाहू शकत नाही. अर्थात भगवंत काही करीत नसले, तरी अर्जुनासाठी येथे ते ठामपणे उभे आहेत. **'निमित्तमात्रंभव'** कर्ता-धर्ता मी आहे तू निमित्त बनून उभा रहा- मग महापुरुष काय सांगू इच्छितात?

वास्तविक भगवंत आणि प्रकृती यांच्यामध्ये एक आकर्षण रेखा आहे. जोपर्यंत साधक प्रकृतीच्या मर्यादेत आहे, तोपर्यंत भगवंत काही करीत नाहीत. साधकाच्या अगदी समीप राहूनही ते द्रष्ट्याच्या स्वरूपात राहतात. अनन्य भावाने इष्ट देवाला पकडल्यानंतर ते हृदयरूपी देशाचे संचालक बनतात. साधक प्रकृतीच्या आकर्षण क्षेत्रातून बाहेर पडून भगवंताच्या क्षेत्रात जातो, म्हणजे स्वतः संपूर्ण भगवंतमय बनतो, तेव्हा अशा आपल्या प्रेमळ भक्तासाठी त्याच्यामागे भगवंत नेहमी ठामपणाने उभे असतात. केवळ अशा भक्तासाठी भगवंत हे करीत असतो व म्हणून सदैव भगवंताचे चिंतन करीत राहा.

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते।।१७।।

ज्या पुरुषाच्या अंतःकरणात 'मी कर्ता आहे' असा भाव नसतो, तसेच ज्याची बुद्धी अलिप्त असते, त्याने जरी या लोकांना ठार मारले तरी तो मारणारा ठरत नाही व कर्माने बांधलाही जात नाही- बद्धही होत नाही. लोकसंबंधीत लोकसंस्काराचा विलय हाच लोकसंहार आहे. आता त्या नियत-नित्य कर्माची प्रेरणा कशा प्रकारे होते? यावर श्रीकृष्ण म्हणतात-

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः।।१८।।

अर्जुना, परिज्ञाता म्हणजे पूर्ण ज्ञानी महापुरुषाकडून **'ज्ञानं'** त्याला जाणण्याच्या विधीपासून आणि **'ज्ञेयं'** म्हणजे जाणण्यास योग्य वस्तूपासून (श्रीकृष्णांनी, यापूर्वी सांगितले आहे- मीच ज्ञेय आहे व मीच जाणण्यास योग्य पदार्थ आहे.)कर्म करण्याची प्रेरणा मिळत असते. प्रथम तर कोणी ज्ञाता महापुरुष असावा, त्याच्याकडून ज्ञान जाणण्याची पद्धती प्राप्त झाली असावी, लक्ष्य ज्ञेयावर दृष्टी ठेवावी तेव्हा कर्माची प्रेरणा प्राप्त होते आणि कर्ता (मनाची ओढ), करण (विवेक, वैराग्य, शम, दम इत्यादी) तसेच कर्माच्या जाणकारीमुळे कर्माचा संग्रह केला जातो. कर्म एकत्र व्हायला लागते. मागे श्रीकृष्णांनी सांगितले होते की, परमची प्राप्ती झाल्यानंतर त्या पुरुषाला कर्म करण्याचे कसलेच प्रयोजन नसते. कर्म केल्याने त्याला कसला लाभ होत नाही किंवा कर्म न केल्याने त्याचे कसले नुकसान होत नाही. परंतु लोकसंग्रहासाठी म्हणजेच मागून येणाऱ्या लोकांच्या हृदयात कल्याणकारी साधनांचा संग्रह व्हावा म्हणून तो कर्म करीत असतो. कर्ता, करण आणि कर्म द्वारा यांचा संग्रह होत असतो. ज्ञान, कर्म आणि कर्ता याचे तीन-तीन भेद आहेत.

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः।
प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि।।१९।।

ज्ञान, कर्म व कर्ताही गुणभेदाने तीन प्रकारचे आहेत असे सांख्यशास्त्रात सांगितले आहे. तेही तू चांगल्याप्रकारे ऐक. प्रथम ज्ञानाचे प्रकार सांगितले आहेत.

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्।।२०।।

अर्जुना, ज्या ज्ञानाने भिन्न भिन्न असलेल्या भूतांच्या ठिकाणी एकच अविनाशी व अविभक्त भाव पाहिला जातो, त्या ज्ञानाला 'सात्त्विक ज्ञान' म्हणतात. ज्ञान म्हणजे प्रत्यक्ष अनुभूती असते. त्याच्याबरोबरच गुणांचा अंत होत असतो ही ज्ञानाची परिपक्व अवस्था होय. आता राजस ज्ञान म्हणजे काय ते पाहा.

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान्।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्।।२१।।

ज्या ज्ञानामुळे सर्व भूतांमध्ये असलेल्या भिन्न प्रकारच्या अनेक भावांना अलग अलग करून चांगले कोणते, वाईट कोणते, हे चांगल्या प्रकारे जाणले जाते, त्याला राजस ज्ञान म्हणतात. राजस गुणांची अशी अवस्था असते. तुमचे ज्ञान याच स्तरावरचे आहे. आता तामस ज्ञान बघावे.

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम्।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम्।।२२।।

जे ज्ञान देहालाच सर्वस्व समजून त्यातच आसक्त राहते, जे युक्तिरहित म्हणजेच जे निरर्थक आहे, तसेच परमात्म्याच्या ज्ञानापासून जे परावृत करणारे व जे तुच्छ-क्षुद्र आहे, त्या ज्ञानास तामस ज्ञान म्हंटले जाते. आता कर्माचे तीन प्रकार बघा.

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते।।२३।।

जे कर्म **'नियतम्'** शास्त्रविधींनी निर्धारित आहे, संगदोष आणि फळाची अपेक्षा न ठेवणाऱ्या पुरुषाकडून राग-द्वेष न करता जे केले जाते, त्या कर्माला सात्त्विक कर्म असे म्हटले जाते. (नित्य कर्म (आराधना) म्हणजे परमात्म्याचे सतत चिंतन करणे होय. या कर्मामुळे परमात्म्यात प्रवेश प्राप्त होत असतो.)

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्।।२४।।

जे कर्म परिश्रमपूर्वक केले जाते, फळाची अपेक्षा करणाऱ्या आणि अत्यंत अहंकारी असणाऱ्या पुरुषाकडून जे केले जाते त्या कर्माला राजस म्हंटले जाते. येथे साधक तेच शास्त्रनिर्धारित नित्य कर्म करीत असतो परंतु फरक एवढाच की तो साधक फळाची इच्छा करतो व अभिमानी असतो. म्हणून अशा पुरुषाकडून केलेले कर्म राजस कर्म असते. आता तामस कर्म पाहा-

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम्।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते।।२५।।

जे कर्म अंती नष्ट होणारे आहे, हिंसा-सामर्थ्य यांचा विचार न करता केवळ मोहवश होऊन केले जाते, त्या कर्माला तामस कर्म असे म्हणतात. हे शास्त्रविहित किंवा नित्य नाही हे स्पष्ट आहे, उलट ते भ्रान्तियुक्त आहे. आता कर्त्याचे लक्षण पाहा.

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते।।२६।।

जो कर्ता अनासक्त आहे, निरहंकारी आहे, अहंकाराने कटू वचन जो बोलत नाही, जो धैर्यवान व उत्साही आहे, कर्मामध्ये यशापयश आले तरी हर्षशोकादि विकारांनी जो युक्त होत नाही, म्हणजेच यशापयशाने आपल्या चित्ताची समता ढळू न देता जो कार्यामध्ये सतत प्रवृत्त असतो, त्या कर्त्याला सात्त्विक म्हंटले जाते. ही उत्तम साधकाची लक्षणे आहेत. कर्म मात्र तेच आहे- नित्य कर्म!

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः।।२७।।

विषयासक्त, कर्मफळाची इच्छा धरणारा, लोभी, दुसऱ्यांना पीडा देणारा, अपवित्र आणि हर्ष व शोकाने जो युक्त आहे अशा कर्त्याला राजस म्हंटले गेले आहे.

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठोऽनैष्कृतिकोऽलसः।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते।।२८।।

जो अस्थिर बुद्धीचा, असभ्य, अहंकारी, कपटी, दुसऱ्यांचे कार्य बिघडवणारा, खिन्न वृत्तीचा, आळशी व दीर्घसूत्री आहे अशा तऱ्हेचा कर्ता तामस म्हंटला जातो.दीर्घसूत्री म्हणजे आजचे कर्म उद्यावर ढकलणारा, त्याला कर्म करण्याची इच्छा होते पण ते उद्यावर ढकलतो अशा प्रकारचा कर्ता तामस असतो. अशा प्रकारे कर्त्याचे लक्षण पूर्ण झाले. आता योगेश्वर श्रीकृष्णांनी एक नवीन प्रश्न घेतला-बुद्धी, धारणा आणि सुखाची लक्षणे-

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय।।२९।।

हे धनंजया, बुद्धी आणि धारणा शक्तीचेही गुणांनुसार होणारे तीन प्रकार मी संपूर्णपणे व वेगवेगळे तूला सांगतो, ते आता ऐक-

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी।।३०।।

हे पार्था, प्रवृत्ति-निवृत्तीला, कर्तव्य-अकर्तव्याला भय आणि अभयाला तसेच बंधन व मोक्षाला जी बुद्धी यथार्थपणे जाणत असते त्या बुद्धीला सात्त्विकी बुद्धी म्हणतात. परमात्मा पथ व आवागमन पथ (येण्याजाण्याचा मार्ग) या दोन मार्गांना चांगल्याप्रकारे जाणणारी बुद्धी सात्त्विकी बुद्धी होय. ज्याप्रमाणे-

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी।।३१।।

हे पार्था, ज्या बुद्धीने मनुष्य धर्म व अधर्म, तसेच कर्तव्य आणि अकर्तव्य, यांना यथार्थपणे जाणत नाही- त्यांबाबत यथार्थ निर्णय घेऊ शकत नाही ती बुद्धी राजसी बुद्धी आहे. आता तामसी बुद्धीचे स्वरूप पाहावे-

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी।।३२।।

जी बुद्धी, तमोगुणाने आच्छादलेली आहे, अधर्माला धर्म मानते, तसेच संपूर्ण हितांना विपरीत पाहते, त्या बुद्धीला तामसी बुद्धी म्हणतात येथे तीस ते बत्तीस श्लोकांमध्ये बुद्धीचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. पहिली बुद्धी कोणते कार्य करावे व कोणते करू नये, तसेच कर्तव्य कोणते व अकर्तव्य कोणते, या गोष्टी यथार्थपणे जाणून निर्णय घेते. त्या बुद्धीला सात्त्विकी बुद्धी म्हणतात. जी बुद्धी कर्तव्य आणि अकर्तव्य यांना अस्पष्टपणे जाणते, यथार्थपणे जाणत नाही, त्या बुद्धीला राजसी बुद्धी म्हणतात. तर

अधर्माला धर्म समजणारी, नश्वरास शाश्वत तसेच हितकारक गोष्टीस अहितकारक मानणारी, म्हणजेच सत्याला विपरीत समजणाऱ्या बुद्धीला तामसी बुद्धी म्हणतात. या प्रकारे बुद्धीचे प्रकार येथे सांगून झाले. आता दुसरा प्रश्न येथे प्रस्तुत केला आहे- तो म्हणजे **'धृति'** धारणेच तीन प्रकार-

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी।।३३।।

'योगेन'-हे पार्था, यौगिक प्रक्रियेद्वारा **'अव्यभिचारिणी'** म्हणजे योगचिंतनाशिवाय दुसरे कसले स्फुरण होणे, म्हणजे व्यभिचार होय. योगयुक्तत्वामुळे स्थिर अशा अव्यभिचारिणी धारणेमुळे मनुष्य मन, प्राण आणि इंद्रिये यांच्या सर्व क्रिया व्यवस्थित चालवतो, धारण करतो, ती धारणा सात्त्विकी आहे. अर्थात मन, प्राण आणि इंद्रिये यांना इष्ट दिशेला लावणे म्हणजे सात्त्विक धारणा होय.

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी।।३४।।

हे पार्था, फळाची इच्छा असणारा मनुष्य अति आसक्तीमुळे धारणेच्या द्वारा केवळ धर्म, अर्थ व कामाला धारण करतो (मोक्षाला नाही) ती धारणा राजसी आहे. या धारणेत पण लक्ष्य तेच आहे, केवळ कामना करतो. जे काही करतो त्याच्या मोबदल्यात काही तरी मागत असतो- हीच राजसी धारणा होय. आता तामसी धारणेची लक्षणे पाहा-

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी।।३५।।

हे पार्था, दुर्बुद्ध मनुष्य, ज्याच्या योगाने निद्रा, भय, चिंता, दुःख आणि अभिमान या सर्वांना धारण करतो, ती धारणा तामसी होय. येथे हा प्रश्नही संपला. आता पुढचा प्रश्न आहे सुख!

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति।।३६।।

हे अर्जुना, आता सुखाचेही तीन प्रकार माझ्याकडून ऐक. त्यापैकी ज्या सुखात साधक अभ्यासाच्या योगाने रममाण होतो. म्हणजेच चित्ताचा निरोध करून इष्टाच्या ठिकाणी रममाण होतो आणि ज्या योगाने त्याच्या दुःखाचा खात्रीने नाश होतो तसेच-

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्।।३७।।

जे सुख सुरुवातीला, साधनारंभी विषाप्रमाणे कडू असते (प्रल्हादाला सुळीवर चढवण्यात आले, मीरेला विषप्राशन करावे लागले- कबीर म्हणतात **'सुखिया सब संसार है, खाये और सोये । दुखिया दास कबीर है, जागे और रोवे ।'** म्हणून प्रारंभी ते सुख विषाप्रमाणे भासते) परंतु परिणामी ते अमृततुल्य असते- अमृततत्त्व देणारे असते. म्हणून आत्मविषयक बुद्धीच्या प्रसादाने उत्पन्न झालेले सुख सात्त्विक म्हंटले गेले आहे. तसेच-

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम्।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम्।।३८।।

जे सुख विषय व इंद्रिये यांच्या संयोंगापासून उत्पन्न होते, ते उपभोगकालात अमृतसदृश परंतु परिणामी ते विषसदृश असते. कारण ते जन्मृत्यूचे कारण असते. त्या सुखाला राजस सुख असे म्हंटले गेले आहे तसेच-

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्।।३९।।

जे सुख उपभोगकालात व परिणामी आत्म्याला मोह पाडणारे असते, निद्रा **'या निशा सर्वभूतानां'** जगाच्या रात्रीत अचेत ठेवणारे असते, आळस आणि प्रमाद यांच्यापासून जे उत्पन्न झालेले असते, त्याला तामस सुख म्हंटले आहे. आता योगेश्वर श्रीकृष्ण सर्वांच्या मागे लागणाऱ्या गुणांच्या बाबतीत सांगत आहेत-

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः।।४०।।

हे अर्जुना, प्रकृतीजन्य गुणांपासून मुक्त असा प्राणी या पृथ्वीवर, स्वर्गामध्ये किंवा देवतांमध्येही आढळणार नाही. म्हणजेच ब्रह्मापासून क्षुद्र किटकांपर्यंतचे यावन्मात्र जगत् क्षणभंगुर आहे. जन्म-मृत्यूमध्ये झुलणारे आहे, ते तिन्ही गुणांनी युक्त आहे. देवता सुद्धा त्रिगुणांच्या विकारांनी युक्त आहेत. त्याही नश्वर आहेत.

येथे बाह्य देवतांचा उल्लेख श्रीकृष्णांनी चौथ्यांदा केला आहे. यापूर्वी सातव्या, नवव्या, सतराव्या व अठराव्या अध्यायात देवतांचा उल्लेख आला आहे. त्या सर्वांचा अर्थ एकच आहे की, देवता त्रिगुणांनी युक्त आहेत. त्यामुळे देवतांना भजणारे नश्वराची पूजा करीत असतात.

भागवताच्या तिसऱ्या स्कंधापासून महर्षि शुक्राचार्य तसेच नऊ योगेश्वरांचे प्रसिद्ध आख्यान आहे, ज्यात उपदेश करताना ते म्हणतात की स्त्री-पुरुषांतील प्रेमासाठी शंकर-पार्वतीची, आरोग्यासाठी अश्विनी कुमारांची, विजयासाठी इंद्राची तसेच धनासाठी कुबेराची पूजा करावी. अशा प्रकारे विविध कामनापूर्तीसाठी कोणाकोणाला भजावे हे सांगून शेवटी ते सांगतात की, संपूर्ण कामनापूर्तीसाठी, इच्छापूर्तीसाठी आणि मोक्षप्राप्तीसाठी एकमात्र नारायणाची पूजा केली पाहिजे. ''तुलसी मूलहि सींचिए, फलई फलई अधाई'' तेव्हा सर्वव्यापक परमेश्वराचे स्मरण करावे व त्या प्रभूला प्राप्त करण्यासाठी सद्गुरुला शरण जावे व निष्कपट भावाने सद्गुरुला प्रश्न करून शंका निरसन करावे आणि सद्गुरुची सेवा करावी. हा एकमात्र उपाय आहे.

आसुरी आणि दैवी संपदा या अंतःकरणाच्या दोन प्रवृत्ती आहेत, यात दैवी संपदा ही परमात्म्याची दिशा दाखवणारी, ईश्वराचे दर्शन घडवून आणणारी प्रवृत्तीही आहे. म्हणून या वृत्तीला दैवी असे म्हंटले जाते. परंतु या प्रवृत्तीही शांत होतात. त्यानंतर त्या आत्मतृप्त योग्याने करण्यासारखे कोणतेही कर्तव्य शिल्लक राहत नाही.

आता या आधीपासून ज्याची चर्चा सुरू आहे त्या वर्णव्यवस्थेचा प्रश्न पुढे चर्चेला घेतला आहे. वर्ण हा जन्मप्रधान असतो की कर्माने प्राप्त झालेल्या अंतःकरण्याच्या प्रवृत्तीचे नाव आहे?

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः।।४१।।

हे परंतपा, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र यांची त्यांच्या स्वभावजन्य गुणांनुसार विभागणी केली आहे. जर स्वभावात निर्मलता-शुद्धता असेल तर त्या व्यक्तीत ध्यान- समाधीची क्षमता असते. जर स्वभावात आळस, निद्रा, प्रमाद हे गुण असतील, तर त्या प्रकारेच त्यांचे कर्म असते. म्हणजे मनुष्य स्वभावात जो गुण कार्यरत असतो, ज्या गुणाचे प्राबल्य असते तोच मनुष्याचा वर्ण असतो. तेच त्याचे स्वरूप असते. अर्धा भाग सात्त्विक व अर्धा भाग राजस यातून क्षत्रिय वर्ण बनतो आणि अर्ध्याहून कमी तामस तसचे विशेष राजसापासून दुसरा वर्ग!

या प्रश्नाची चर्चा योगेश्वर श्रीकृष्णाने चौथ्यांदा केली आहे. दुसऱ्या अध्यायामध्ये चार वर्णांमधील एक वर्ण जो क्षत्रिय, त्याची चर्चा केली होती आणि क्षत्रियासाठी युद्धाहून अधिक कल्याणकारक दुसरा मार्ग नाही. तिसऱ्या अध्यायात त्यांनी सांगितले की, जे स्वभावतः दुर्बल आहेत त्यांनीही आपल्या स्वभावानुसार, योग्यतेनुसार धर्मामध्ये प्रवृत्त होणे आणि त्या धर्माचे पालन करताना मरणेही परम कल्याणकारक आहे. दुसऱ्यांची नक्कल करणे, अनुकरण करणेही भयावह आहे. चौथ्या अध्यायात सांगितले की, चार वर्णांची सृष्टी मीच निर्माण केली. म्हणजे योगेश्वरांनी स्वतः मनुष्याला चार वर्णात, जातीत विभागले की काय? यावर ते म्हणतात नाही **'गुणकर्म विभागशः'** गुणांच्या योग्यतेप्रमाणे कर्माची चार भागात विभागणी केली आहे. जेथे गुण एक माप आहे, त्याच्या द्वारा मापून कर्म करण्याच्या क्षमतेला चार वर्गात विभागले आहे. श्रीकृष्णांच्या शब्दांत कर्म एकमात्र अव्यक्त पुरुषाच्या प्राप्तीची क्रिया आहे. ईश्वर प्राप्तीचे आचरण **'आराधना'** आहे, जिची सुरुवात फक्त इष्टदेवावरील श्रद्धेने होते. चिंतनाची पद्धती विशेष आराधना आहे. ज्याविषयी यापूर्वी सांगितलेले आहे. या यज्ञार्थ कर्मालाच चार भागांत विभागले आहे. आता आमच्यात कोणते गुण आहेत व ते कोणत्या श्रेणीचे आहेत? यावर योगेश्वर म्हणतात-

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्।।४२।।

मनाचे शमन, इंद्रियांचा निग्रह, पवित्रता, मन, वाणी आणि शरीराने इष्टदेवतेच्या अनुरूप आराधना करणे, क्षमाभाव, मन, इंद्रिये आणि शरीराचा सरळ भाव, आस्तिक बुद्धी अर्थात इष्टदेवामध्ये खरी आस्था, ज्ञान म्हणजेच परमेश्वराची ओळख, विज्ञान अर्थात परमात्म्याकडून प्राप्त होणाऱ्या निर्देशाप्रमाणे जागृत असणे तसेच त्यानुसार चालण्याची क्षमता, ही सर्व ब्राह्मणाची स्वाभाविक कर्मे आहेत. अर्थात जेव्हा स्वभावात ही योग्यता प्राप्त होते, कर्म प्रवाही होऊन स्वभावात मिसळून जाते, तेव्हा तो ब्राह्मण श्रेणीचा कर्ता आहे असे समज तसेच-

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्।।४३।।

पराक्रम, ईश्वरी तेजाची प्राप्ती, धैर्य चिंतनात दक्षता अर्थात **'कर्मसुकौशलम्'** कर्म करण्यात कौशल्य, प्रकृतीच्या संघर्षातून पळून न जाण्याचा स्वभाव, दान अर्थात सर्वस्वाचे समर्पण, सर्व भावावर स्वामीभाव म्हणजेच ईश्वरीभाव- हे सर्व क्षत्रियांच्या स्वभावातून उत्पन्न होणारे कर्म आहे. स्वभावात योग्यता प्राप्त होते तेव्हा तो कर्ता क्षत्रिय आहे. आता पुढे वैश्य तसेच शुद्राविषयी विवेचन केले आहे.

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्।।४४।।

शेती, गोरक्षा (गाईचे पालन) आणि व्यापार हे वैश्यांचे स्वाभाविक कर्म आहे. गोपालनच का? मग म्हशीना काय मारून टाकायचे का? बकऱ्या पाळायच्याच नाही का? गोपालन या शब्दाचा असा अर्थ नाही. वैदिक वाङ्मयामध्ये 'गो' शब्द अंतःकरण तसेच इंद्रियांसाठी प्रचलित होता. गोरक्षा म्हणजे इंद्रियांचे रक्षण, विवेक, वैराग्य, शम, दम यांच्यामुळे इंद्रिये सुरक्षित राहतात, काम, क्रोध, लोभ, मोह यांच्यामुळे इंद्रिये विभक्त होतात- क्षीण होतात. आत्मिक संपत्ती ही स्थिर संपत्ती आहे. ते आपले स्वतःचे धन

आहे, ते एकदा साथीला आले की ते सदैव आपल्याला साथ देते. प्रकृतीच्या द्वन्द्वामध्ये हळूहळू त्यांचा संग्रह करणे हा व्यापार होय. (**'विद्या धनम् सर्व धन-प्रधानम्'** या धनाला प्राप्त करणे व्यापार वाणिज्य होय) शेती? शरीर हेच एक क्षेत्र आहे. त्याच्या अंतःकरणात पेरलेले बी संस्काररूपात बऱ्यावाईट रीतीने वाढते. अर्जुना या निष्काम कर्मामधे बीजाचा म्हणजे आरंभाचा नाश होत नाही. (त्यातल्या कर्माच्या तिसऱ्या श्रेणीमध्ये कर्म अर्थात इष्ट चिंतन-नियत् कर्म) परमतत्त्वाच्या चिंतनाचे जे बीज या क्षेत्रात पडले आहे, त्याला सुरक्षित ठेवणे, त्यात येणाऱ्या विजातीय विकारांचे निराकरण करणे हीच शेती होय.

कृषि निरावहिं चतुर किसाना।
जिमि बुध तजहिं मोह मद माना।। (मानस, ४।१४।८)

या प्रकारे इंद्रियांना सुरक्षित ठेवणे तसेच प्रकृतीच्या द्वन्द्वातून आत्मिक संपत्तीचा संग्रह करणे आणि या क्षेत्रामध्ये परमतत्त्वाच्या चिंतनाचे संवर्धन करणे हे वैश्यांचे कर्म होय.

श्रीकृष्णांचे मते **'यज्ञशिष्टाशिनः'** पूर्ती कालात यज्ञ ज्याला देतो, तोच परात्पर ब्रह्म होय! त्याचे पान करणारे संतजन सर्व पापांतून मुक्त होतात आणि हळूहळू चिंतन क्रियेने बीजारोपण होते. त्याची सुरक्षा म्हणजे शेती होय. वैदिक शास्त्रात अन्नाचा अर्थ आहे परमात्मा! हा परमात्मच एकमात्र अन्न आहे. चिंतनाच्या पूर्तिकालात हा आत्मा पूर्णतः तृप्त होऊन जातो. तो पुन्हा कधी अतृप्त होत नाही, त्याला पुन्हा येरझऱ्या घालाव्या लागत नाहीत. या अन्नाच्या बियाण्याला एकत्र करून वाढविणे ही शेती आहे.

आपल्यापेक्षा उच्च कुळातील व अध्यात्म दृष्ट्या उन्नत स्थितीतील गुरुजनांची सेवा करणे हा शुद्रांचा स्वभावधर्म आहे. येथे शुद्राचा अर्थ नीच श्रेणीचा असा नसून अल्पज्ञ असा आहे. खालच्या श्रेणीचा जो साधक असतो, तो शुद्र होय. प्रारंभिक श्रेणीचा साधक परिचर्येपासूनच आरंभ करतो. हळूहळू त्याच्या हृदयात सेवेने, संस्कारांचे सृजन होईल व मग क्रमशः वैश्य, क्षत्रिय आणि ब्राह्मणापर्यंतचे अंतर कापून वर्णांना पण मागे टाकून ब्रह्मात प्रवेश मिळवेल. स्वभाव परिवर्तनशील आहे. परिवर्तनशील

स्वभावाबरोबरच वर्णाचेही परिवर्तन होऊ शकते. वास्तविक या वर्णाच्या अति उत्तम, उत्तम, मध्यम आणि निकृष्ट अशा चार अवस्था आहेत. कर्मपथावर चालणाऱ्या साधकांच्या वर-खाली चार पायऱ्या आहेत, कारण कर्म एकच असते नियत् कर्म! श्रीकृष्ण म्हणतात की, परमसिद्धीचा प्राप्तीचा हाच एक रस्ता आहे- मार्ग आहे की तुमच्या स्वभावात जी योग्यता आहे- पात्रता आहे तेथूनच चालू करा-

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु।।४५।।

आपापल्या स्वभावजन्य गुणांच्या योग्यतेनुसार प्राप्त झालेल्या कर्माच्या ठिकाणी रत असणाऱ्या मनुष्याला **संसिद्धिम** भगवतप्राप्तीरूपी परमसिद्धी प्राप्त होते. यापूर्वीही श्रीकृष्णांनी सांगितले आहे की, नियत् कर्म केल्याने तुला परमसिद्धी प्राप्त होईल. पण कोणते कर्म? अर्जुना, शास्त्रविधींनी निर्धारित असणारे यथार्थ कर्म तू कर. आता स्वकर्मरत मनुष्याला कशा प्रकारे परमसिद्धी प्राप्ती होते, तो विधी तू माझ्याकडून ऐक.

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः।।४६।।

ज्या परमात्म्यापासून सर्व भूतांची उत्पत्ती झाली व ज्या परमात्म्याने हे सर्व जग व्यापले आहे, त्या परमेश्वराची **'स्वकर्मणा-'** आपल्या स्वभावगत कर्माचेद्वारा पूजा करून मनुष्याला परमसिद्धी प्राप्त होते. म्हणून परमात्म्याची भावना आणि परमात्म्याचेच सर्वांगीण अर्चन आणि क्रमाक्रमाने चालणे आवश्यक आहे. ज्याप्रमाणे कोणी एकदम वरच्या इयत्तेत जाऊन बसले तर खालची इयत्ताही हातातून जाईल व वरची इयत्ता तर प्राप्त होणारच नाही. म्हणून या कर्मपथावर क्रमशः चालावे जसे १८/६ मध्ये श्रीकृष्ण म्हणतात की, तुम्ही अल्प ज्ञानी असलात तरी तेथून कर्माला आरंभ करा. तो विधी आहे- परमात्म्यासाठी समर्पण!

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्।।४७।।

चांगल्या प्रकारे अनुष्ठान केलेल्या दुसऱ्या धर्मापेक्षा आपला धर्म गुणरहित-सदोष असला तरी तो परमकल्याणकारक असतो. **'स्वभाव नियतं'** स्वभावसिद्ध कर्म करणाऱ्या मनुष्याला कधीही पाप लागत नाही व जन्म मृत्यूही पुन्हा कधी त्याला प्राप्त होत नाही. साधारणतः साधकांला ठामपणे असे वाटत असते की, आम्ही सेवा करीत राहणारच. ते तर ध्यानस्थ आहेत, चांगल्या गुणांमुळे त्यांचा सन्मान होत असतो. ते लगेच अनुकरण करू लागतात. श्रीकृष्णाच्या मते नक्कल किंवा इर्षा केल्याने काही प्राप्त होत नाही. आपले स्वभावगत कर्म आपल्या क्षमतेनुसार करूनच साधकाला परमसिद्धी प्राप्त होत असते. स्वभावगत कर्म सोडून परमसिद्धी प्राप्त होणार नाही.

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः।।४८।।

कौन्तेया, दोषयुक्त (अल्पज्ञ अवस्थेत दोषाचे बाहुल्य असणारच तेव्हा कर्म असे दोषयुक्त असले तरी) **'सहजं कर्म'** स्वभावसिद्ध जे नियत कर्म-सहज कर्म यांचा त्याग करता कामा नये. कारण अग्नी जसा धुराने युक्त असतो त्याप्रमाणे प्रत्येक कर्म कोणत्या ना कोणत्या दोषाने युक्त असते. साधक जरी ब्राह्मण श्रेणीतील असला तरी कर्म हे करावेच लागते. जोपर्यंत स्थिती प्राप्त होत नाही तोपर्यंत दोष विद्यमान असतात, प्रकृतीचे आवरण अस्तित्वात असते. जेव्हा ब्राह्मण श्रेणीतील कर्म ब्रह्मप्रवेशाबरोबर तेथेच विलय पावते, तेव्हाच दोष तेथे नष्ट होतात. त्यांचा तेथे अंत होतो. मग जेथे कर्माचे प्रयोजन राहत नाही, ती ब्रह्मस्थिती प्राप्त करून घेणाऱ्याचे लक्षण काय असते?

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति।।४९।।

ज्याची बुद्धी आसक्तरहित असते, ज्याला कोणतीही इच्छा राहिलेली नसते, ज्याची इंद्रिये त्याच्या ताब्यात असतात अशा पुरुषाला **'संन्यासिनाम्'** परिपूर्ण त्याग केलेल्या अवस्थेत परम नैष्कर्म्य सिद्धी प्राप्त होते. तेथे संन्यास

आणि परम नैष्कर्म्यसिद्धी हे पर्यायरूप आहेत. येथे सांख्ययोगी तेथेच पोहचतो जेथे निष्काम कर्मयोगी पोहोचत असतो. ही उपलब्धी दोन्ही मार्गावर चालणाऱ्यांसाठी समान आहे. आता परम नैष्कर्म्य सिद्धी प्राप्त केलेला पुरुष जसा ब्रह्माला येऊन पोहोचतो, त्याचे पुढे संक्षेपाने चित्रण केले आहे.

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा।।५०।।

हे कौन्तेय, ज्ञानाची अखेरची मर्यादा आहे असे जे ब्रह्म, ते परमसिद्धी प्राप्त केलेला अधिकारी पुरुष कशा प्रकारे प्राप्त करून घेतो तो विधी तू माझ्याकडून सक्षेपाने श्रवण कर. पुढील श्लोकात तोच विधी सांगितला आहे.

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च।।५१।।
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः।।५२।।

हे अर्जुना, शुद्ध बुद्धीने युक्त होऊन, एकान्त व शुभादेशाचे सेवन करणारा, साधनेमध्ये आवश्यक आहे तेवढाच आहार सेवन करणारा, शरीर, मन व वाणी ज्याने आपल्या ताब्यात ठेवले आहे, दृढ वैराग्यसंपन्न असणारा, ध्यानयोगात निरंतर गढून जाणारा, तसेच आपले मन ताब्यात ठेवून शब्दादिक विषयांचा त्याग करून, रागद्वेषाचा पूर्ण त्याग करून-

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते।।५३।।

अहंकार, सामर्थ्य, अभिमान (अहंकार), काम, क्रोध, बाह्य वस्तू व आंतरिक विचारांचा, विकारांचा त्याग करून, ममतारहित, शांत अंतःकरणाचा पुरुष परब्रह्माबरोबर एकरूप होण्यास प्राप्त होतो. आता पुढे पाहा-

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्।।५४।।

अशा प्रकारे ब्रह्मरूप झालेला तो प्रसन्नचित्त योगी कशाचीही आशा ठेवीत नाही. तसेच कुठल्याही गोष्टीबद्दल शोकही करीत नाही. सर्व प्राणिमात्रांचे ठिकाणी त्याची बुद्धी सम होऊन, भक्तीच्या परमोच्च स्थितीत तो असतो. ब्रह्मामध्ये जेथे प्रवेश मिळतो तेथे त्याला श्रेष्ठ भक्ती प्राप्त होते. आता-

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्।।५५।।

त्या परमभक्तीच्या द्वारे तो मला तत्त्वाने चांगल्या प्रकारे जाणतो. ते तत्त्व कोणते? मी ज्या प्रभावाने युक्त आहे तो प्रभाव व अजर-अमर-शाश्वत अशा गुणधर्मांचा असे मला जाणतो आणि तत्त्वाने मला ओळखून तत्काळ माझ्या प्राप्तिकाळात त्याला भगवंताचे प्रत्यक्ष दर्शन घडते आणि प्राप्तीनंतर तो लगेच स्वतःच्या आत्मस्वरूपाला ईश्वरीय गुणधर्मांनी युक्त समजतो. आत्माही अजर, अमर, शाश्वत, अव्यक्त आणि सनातन आहे, असे जाणतो.

दुसऱ्या अध्यायात योगेश्वर श्रीकृष्णांनी सांगितले होते की, आत्माच सत्य आहे, सनातन आहे, अव्यक्त व अमृतस्वरूप आहे, परंतु या विभूतींनी युक्त आत्म्याला फक्त तत्त्वदर्शी लोकांनीच पाहिले. आता येथे स्वाभाविकपणे एक प्रश्न उपस्थित होतो की वस्तुतः तत्त्वदर्शन आहे तरी काय? बरेच पंचतत्त्व, पंचवीस तत्त्वे मोजायला सुरुवात करतात. परंतु श्रीकृष्णांनी अठराव्या अध्यायात ठामपणाने सांगितले आहे की, परमतत्त्व आहे परमात्मा! व या परमात्म्याला जो जाणतो तोच तत्त्वदर्शी होय. आता जर तत्त्वाची आवड असेल, परमात्मतत्त्वाची आवड असेल तर भजन-चिंतनाची आवश्यकता आहे.

येथे श्रीकृष्णांनी ४९ ते ५९ पर्यंतच्या श्लोकांमध्ये स्पष्टपणे सांगितले आहे की, संन्यासमार्गामध्ये देखील कर्म करावेच लागते. त्यांनी सांगितले, **'संन्यासेन'** संन्यासाच्या द्वारे (अर्थात ज्ञानयोगाने) कर्म करत करत इच्छारहित, आसक्तिरहित तसेच शुद्ध अंतःकरणाचा पुरुष ज्या प्रकारे नैष्कर्म्याच्या परमसिद्धीला प्राप्त होतो, ते आता मी तुला थोडक्यात सांगतो.

प्रकृतिकडे घेऊन जाणारे असे अहंकार, बल, दर्प, काम-क्रोध, मद-मोह इत्यादी विकार जेव्हा शांत होतात आणि विवेक वैराग्य, शम, दम, एकांत सेवन, ध्यान इत्यादी ब्रह्मामध्ये प्रवेश देणारी पात्रता त्याच्यात येते, तो जेव्हा ज्या पात्रतेत परिपक्व होतो, तेव्हा तो ब्रह्म जाणण्यास योग्य होतो. त्या योग्यतेचे नावच पराभक्ती आहे. या योग्यतेद्वारे तो तत्त्वास जाणतो. विभूक्तींनी युक्त असणाऱ्या भगवंताला तो जाणतो आणि मला जाणून तत्क्षणी तो माझ्यात स्थित होतो. अर्थात ब्रह्म, तत्त्व, परमात्मा आणि आत्मा एक दुसऱ्याचे पर्याय आहेत. एकाची ओळख होताच या सर्वांची ओळख होते. तीच परमसिद्धी, परमगती व परमधाम पण आहे.

म्हणून गीतेचा दृढ निश्चय आहे की, संन्यास आणि निष्काम कर्मयोग या दोन्ही अवस्थेत परम नैष्कर्म्यसिद्धी प्राप्त करण्यासाठी नियत् कर्म (चिंतन) अनिवार्य आहे.

आतापर्यंत संन्याशासाठी भजन-चिंतनावर भर दिला आणि आता समर्पण म्हणून त्या गोष्टीला निष्काम कर्मयोग्यासाठीपण सांगत आहेत.

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम्।।५६।।

माझ्या आश्रयाला आलेला पुरुष लेशमात्रही त्रुटी न ठेवता सर्व कर्म करीत माझ्या कृपा प्रसादाने शाश्वत, अविनाशी, परमपदाला प्राप्त होतो. कर्म तेच करावयाचे आहे. नियत् कर्म! यज्ञाची प्रक्रिया! पूर्ण योगेश्वर सद्गुरूंच्या आश्रयाला आलेला साधक त्यांच्या कृपाप्रसादाने शीघ्र परमपद प्राप्त करू शकतो. म्हणून ते प्राप्त करण्यासाठी समर्पण आवश्यक आहे.

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव।।५७।।

म्हणून हे अर्जुना, सर्व कर्मे (जेवढी तुझ्याकडून शक्य आहेत तेवढी) मनाने मला अर्पण करून, मला समर्पण करून मत्परायण होऊन, बुद्धियोगाचा आश्रय करून, तू सतत माझ्या ठिकाणी चित्त ठेव. योग एकच असा उपाय आहे की, जो सर्व दुःखाचा अंत करणारा आणि परमतत्त्व परमात्म्यात

प्रवेश देवविणारा आहे. त्याची क्रियापण एकच आहे. यज्ञाची प्रक्रिया-जी मन तसेच इंद्रियांचा संयम, श्वासोच्छवास तसेच ध्यान यावर अवलंबून आहे. ज्याचा परिणाम पण एकच आहे- **'यान्ति ब्रह्म सनातनम्'** श्रीकृष्ण पुढे म्हणतात-

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि।

अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि।।५८।।

या प्रकारे माझ्या ठिकाणी निरंतर तुझे चित्त स्थिर कर म्हणजे माझ्या कृपेने मन आणि इंद्रियरूपी दुर्ग तू विनासायास चढून जाशील. "**इन्द्रिय द्वार झरोखा नाना। तहँ तहँ सुर बैठे करि थाना ।। आवत देखहि विषय बयारी । ते हठि देहिं कपाट उधारि ।।** हेच ते दुर्जय दुर्ग! माझ्या कृपाप्रसादाने तू सर्व संकटे तरून जाशील परंतु जर अहंकारामुळे माझे न ऐकशील तर विनाश पावशील, परमार्थापासून च्यूत होशील. पुन्हा यावरच भर देताना ते म्हणतात-

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति।।५९।।

अहंकाराचा आश्रय घेऊन, तू मी युद्ध करणार नाही असे म्हणत आहेस पण तो तुझा निश्चय व्यर्थ आहे. कारण तुझा स्वभाव, क्षात्रवृत्ती तुला युद्ध करायला भाग पाडेल.

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत्।।६०।।

हे कौन्तेया, स्वतःच्या स्वभावसिद्ध कर्माने बद्ध झालेला तू आता मोहवश झाल्याने जे कर्म तू करू इच्छित नाहीस, ते कर्म परवश होऊन- तू करशील. प्रकृतीच्या संघर्षापासून न पळण्याचा तुझ्या क्षत्रिय श्रेणीचा स्वभाव तुला बरोबर तुझ्या कर्माच्या ठिकाणी लावेल, ते कर्म करण्यास तुला भाग पाडेल. येथे हा प्रश्न पूर्ण झाला. आता ईश्वर राहतो कुठे यावर ते म्हणतात-

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारुढानि मायया।।६१।।

हे अर्जुना, ईश्वर सर्व प्राणिमात्रांच्या हृदयात राहतो. तो आपल्या इतक्या जवळ राहतो तरी लोक त्याला जाणू का शकत नाहीत? मायारूपी यंत्रात प्रवेश करून सर्व लोक भ्रमाने चकरा मारत राहतात, म्हणून ते जाणत नाही. हे यंत्र मोठे बाधा निर्माण करणारे आहे. कारण ते नश्वर कलेवरात (शरीरात) सारखे फिरवत असते. मग कोणाला शरण जायचे?

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्।।६२।।

म्हणून हे भारता, सर्व भावाने तू त्या ईश्वराला (जो हृदयरूपी देशात स्थित आहे) शरण जा. त्याच्या कृपाप्रसादाने अत्यंत श्रेष्ठ, परमशान्ती व शाश्वत असे परमधाम तुला प्राप्त होईल. म्हणून ध्यान करायचे असेल तर हृदयरूपी देशात करा. हे समजल्यानंतरही मंदिर, मशिद, चर्च किंवा अन्यत्र ईश्वराला शोधणे म्हणजे स्वतःच्या वेळेचा अपव्यय करण्यासारखेच आहे. जोपर्यंत माहीत नाही तोपर्यंत ठीक आहे. भागवताच्या चतु:श्लोकी गीतेचा सारांशही हाच आहे की, मी जरी सर्वत्र व्यापून असलो तरी हृदय देशात ध्यान केल्यानेच मी भक्ताला प्राप्त होत असतो.

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु।।६३।।

याप्रमाणे अत्यंत गुह्यातील गुह्यतम ज्ञान तुला मी सांगितले. याचा पूर्णपणे विचार करून मग तुला जसे करायचे तसे तू कर. मात्र सत्य हेच आहे. शोधण्याचे स्थळ हेच आहे. परंतु हृदयस्थित ईश्वर दिसत नाही. त्यावर उपाय सांगताना श्रीकृष्ण म्हणतात.

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्।।६४।।

अर्जुना, सर्व गुह्यातील गुह्य असे माझे रहस्ययुक्त वचन-ज्ञान तू पून्हा ऐक (सांगितले आहे, परंतु पुन्हा ऐक. साधकासाठी इष्ट सदैव उभे असतेच) कारण तू मला अतिशय प्रिय आहेस. यासाठी हे अत्यंत हितावह ज्ञान मी तुझ्यासाठी पुन्हा सांगेन ते आहे काय?

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे।।६५।।

तू माझ्या ठिकाणी अनन्य भावाने तुझे चित्त ठेव, तू माझा अनन्य भक्त हो, माझ्या ठिकाणी पूर्ण श्रद्धा ठेव, (माझ्या समर्पणात अश्रुपात व्हायला लागो) मलाच नमस्कार कर, असे करण्याने तू मलाच प्राप्त होशील. तू मला अत्यंत प्रिय असल्याने मी हे तुला प्रतिज्ञापूर्वक सांगतो. मागे सांगितले आहे की, ईश्वर हृदयदेशात स्थित आहे. त्याला शरण जा. येथे सांगतात- मला शरण ये. हे अत्यंत गुह्य वचन तू क्षवण कर की, तू मला शरण ये. वास्तविक योगेश्वर श्रीकृष्ण काय सांगू इच्छितात? हेच की, साधकासाठी सद्गुरुला शरण जाणे अत्यंत आवश्यक आहे. श्रीकृष्ण एक पूर्ण योगेश्वर होते. आता समर्पणाची पद्धत सांगत आहेत.

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः।।६६।।

सर्वधर्मांचा त्याग करून (अर्थात मी ब्राह्मण श्रेणीचा कर्ता आहे की शुद्र श्रेणीचा, मी क्षत्रिय आहे की वैश्य-हा विचार सोडून) केवळ मला अनन्य भावाने शरण ये. मी तुला सर्व पापांपासून मुक्त करेन. तू शोक करू नकोस.

म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय इ. वर्णाबाबत विचार करू नकोस. (की या कर्मपथावर मी कोणत्या स्तरावर आहे?) इष्टदेवाशिवाय अन्य कशाचाही विचार न करता, जो अनन्य भावाने मला शरण येतो त्याच्या क्रमशः वर्ण परिवर्तन उत्थानाची तसचे पापासून मुक्तीची (मोक्षाची) जबाबदारी सद्गुरु स्वतःवर घेतात.

प्रत्येक महापुरुषाने हेच सांगितले आहे, एखादे शास्त्र जेव्हा लिहिले जाते तेव्हा वाटते ते सर्वांसाठी लिहिले आहे, परंतु वस्तुतः ते श्रद्धावान मनुष्यासाठी असते; म्हणून त्याच्यावर भर देऊन सांगितले आहे. आता योगेश्वर स्वतः सांगत आहेत की याचे अधिकारी कोण आहेत?

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति।।६७।।

अर्जुना, तुझ्या हितासाठी कल्याणासाठी हा गीतेचा उपदेश मी तुला सांगितला आहे. तेव्हा तू चुकून सुद्धा तपाचरण न करणाऱ्याला, भक्तिरहित असणाऱ्याला ज्याला हा उपदेश ऐकण्याची इच्छा नाही त्याला, आणि जो माझी निंदा करतो- हे चुकीचे आहे ते चुकीचे आहे- अशा प्रकारे जो खोटी निंदा करतो- नावे ठेवतो म्हणजेच माझा जो मत्सर करतो त्याला हे गुह्यतम गीताशास्त्र कधीही सांगणे योग्य नाही. जो माझी व माझ्या भक्तांची निंदा करतो तो महापुरुष असला तरी त्यालाही माझे हे शास्त्र सांगू नकोस. मग प्रश्न असा निर्माण होतो की हे गीताशास्त्र सांगायचे कोणाला? यावर त्यांचे म्हणणे-

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः।।६८।।

जो मनुष्य माझ्यावर नितांत प्रेम करतो- श्रद्धा ठेवतो त्याने गीतेतील परम रहस्ययुक्त उपदेश माझ्या भक्तांना सांगताच तो निःसंदेह मलाच येऊन मिळतो. अर्थात जो भक्त माझे हे गीताशास्त्र ऐकेल, तोही मलाच प्राप्त होईल. कारण जो गीतेचे मनःपूर्वक श्रवण करेल तो सन्मार्गावर चालेल व भवपार होऊन जाईल. आता त्या उपदेशकर्त्यासाठी ते सांगत आहेत.

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि।।६९।।

सर्व मनुष्यामध्ये यापेक्षा माझे जास्त प्रिय कार्य करणारा असा दुसरा कोणीही नाही व पुढेही या जगात त्याच्यापेक्षा मला अधिक प्रिय दुसरे कोणी होणार नाही. कोणापेक्षा? गीतावचनाचा प्रसार करणाऱ्या माझ्या भक्तापेक्षा! जो माझ्या भक्तांमध्ये माझ्या उपदेशाचा प्रसार करेल. त्यांना त्या मार्गावर चालायला शिकवेल अशा भक्तापेक्षा मला दुसरे कोणीही प्रिय नाही. कारण हितकारक-कल्यणकारक असा हा एकच स्त्रोत आहे-राजमार्ग आहे. आता पाहा अध्ययन!

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः।।७०।।

जो पुरुष आमच्या दोघांच्या धर्मसंवादाचे **'अध्येषते'** चांगल्या प्रकारे अध्ययन करेल त्याच्याकडून ज्ञानयज्ञाच्या द्वारा माझीच उपासना केली गेली, मीच पूजला गेलो, असे समजेन. अर्थात असा यज्ञ की ज्याचा परिणाम ज्ञान आहे व ज्याचे स्वरूप मागे सांगितले आहे, त्याचे तात्पर्य एवढेच आहे- साक्षात्कार होऊन ईश्वररूपाचे होणारे ज्ञान- ओळख असे माझे ठाम मत आहे.

श्रद्धावाननसूयश्च श्रृणुयादपि यो नरः।

सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्।।७१।।

जो मनुष्य श्रद्धायुक्त व मत्सररहित होऊन माझे गीताज्ञान-धर्मसंवाद ऐकेल; तोदेखील पापमुक्त होऊन पुण्य कर्म करणाऱ्या लोकांना मिळणाऱ्या शुभ लोकाला जाईल. अर्थात गीतेनुसार कर्म करण्यास जो असमर्थ आहे त्याने गीताज्ञान श्रवण करावे. त्यालाही उत्तम लोक प्राप्त होईल. कारण तो चित्तामध्ये गीतेचा उपदेश उत्तम प्रकारे ग्रहण करेल. येथे अडुसष्ट ते एक्काहत्तर श्लोकांमध्ये भगवान श्रीकृष्णांनी सांगितले आहे की ज्यांना अधिकार नाही, जे अश्रद्ध आहेत त्यांनी गीतेचा उपदेश लोकांना करू नये, परंतु जे श्रद्धावान आहेत त्याने गीतेचा उपदेश अवश्य करावा. जो माझे गीतावाचन श्रवण करेल तो भक्त मला प्राप्त होईल. कारण गुह्यतम कथा ऐकल्यानंतर पुरुष सन्मार्गावर चालू शकतो. जो माझ्या वचनाचा प्रसार करेल त्याच्याइतके दुसरे मला कोणीही प्रिय नाही. जो गीतेचे अध्ययन करेल त्याच्याकडून मी ज्ञानयज्ञाने पूजला जाईन. यज्ञाचा परिणामच ज्ञान आहे. जो गीतेमध्ये सांगितल्याप्रमाणे कर्म करण्यास असमर्थ असतो, परंतु जो श्रद्धेने ऐकतो त्यालाही पुण्यलोक प्राप्त होईल. या प्रकारे भगवान श्रीकृष्णांनी गीता सांगणे, श्रवण करणे, तसेच अध्ययन करण्याने काय फळ प्राप्त होते ते सांगितले आहे. प्रश्न पूर्ण झाला. आता शेवटी अर्जुनाला विचारतात आता तुला काही समजले का?

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा।
कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय।।७२।।

हे पार्था, माझे गीताशास्त्र तू एकाग्र चित्ताने ऐकलेस ना? आता तुझ्या अज्ञानापासून उत्पन्न झालेला मोह पूर्णपणे नष्ट झाला ना? यावर अर्जुन म्हणाला-

अर्जुन उवाच

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव।।७३।।

हे अच्युता, आपल्या कृपेमुळे माझा मोह नष्ट झाला आहे. मला माझ्या स्वरूपाचे स्मरण झाले आहे. जे रहस्यमय ज्ञान मनुने स्मृतिच्या परंपरेतून पुढे चालू ठेवले होते ते आज अर्जुनाने प्राप्त केले. मी अगदी संशयरहित झालो आहे. मी आता आपल्या आज्ञेचे पालन करेन. प्रारंभी दोन्ही सैन्यांचे निरीक्षण करताना दोन्ही सेनेतील स्वजनांना पाहून अर्जुन व्याकूळ झाला होता व त्याने म्हंटले होते की, गोविंदा, स्वजनांना मारून आम्ही कसे सुखी होणार? अशा युद्धाने शाश्वत कुलधर्म नष्ट होऊन जाईल. पिंडोदक क्रिया नष्ट होईल. वर्णसंकर उत्पन्न होईल. आम्ही लोक समंजस असूनही पाप करण्यास उद्युक्त झालो आहोत. यातून सुटण्याचा उपाय आपण का करू नये? शस्त्रधारी कौरव शस्त्ररहित अशा मला मारतील, तरी काही नुकसान होणार नाही कारण ते मरणसुद्धा मला कल्याणकारक ठरणार आहे. गोविंदा, मी युद्ध करणार नाही, मी लढणार नाही; असे म्हणून शस्त्र खाली ठेवून तो रथाच्या मागील भागी खाली स्वस्थ बसून राहिला होता.

ज्या प्रकारे गीतेमध्ये अर्जुनाने योगेश्वर श्रीकृष्णांसमोर अनेक प्रश्न-उपप्रश्नांची शृंखला उपस्थित केली. जसे अध्याय २/७ मध्ये त्याने विचारले मला परमश्रेय कशाने प्राप्त होईल? ते साधन मला विस्ताराने सांगा. २/५४ मध्ये त्याने विचारले की स्थितप्रज्ञाची लक्षणे कोणती? ३/१ मध्ये तो म्हणतो, जर आपल्या दृष्टीने ज्ञानयोग श्रेष्ठ आहे तर तुम्ही मला भयंकर कर्मे करावयास का सांगत आहात? ३/३६ मध्ये तो विचारतो की, मनुष्याची इच्छा नसताना सुद्धा कोणाच्या प्रेरणेने तो पापयुक्त आचरण करण्यास प्रवृत्त होतो? ४/४

मध्ये- आपला जन्म तर आता झाला आहे आणि सूर्याचा जन्म तर अत्यंत जुना आहे, तर तुम्ही हा योग कल्पाच्या सुरुवातीला सूर्याला सांगितला हे कसे? ५/१ मध्ये- तुम्ही कधी संन्यासाची प्रशंसा करता तर कधी निष्काम कर्माची. या दोन्हीमधून मला परमश्रेय प्राप्त होईल असा एकच मार्ग निश्चितपणे सांगा- ६/१५ मध्ये- मन चंचल आहे मग शिथिल प्रयत्न करणारा श्रद्धावान मनुष्य आपल्याला प्राप्त न होता कोणत्या दुर्गतीला प्राप्त होतो? ८/१,२- गोविंदा, आपण ज्याचे वर्णन केले ते ब्रह्म काय आहे? अध्यात्म म्हणजे काय? अधिदैव, अधिभूत काय आहे? या शरीरामध्ये अधियज्ञ कोण आहे? ते कर्म म्हणजे काय? अंत समयी आपल्याला कशा प्रकारे जाणावे? असे सात प्रश्न विचारले. अध्याय १०/१७ मध्ये अर्जुनाने विचारले- निरंतर आपले चिंतन करणाऱ्या मी कोणकोणत्या भावांद्वारे आपले स्मरण करू? ११/४ मध्ये त्यांना त्याने विनंती केली की, आपण ज्या विभूतींचे वर्णन केले त्यांना मी प्रत्यक्ष पाहू इच्छितो. १२/१ मध्ये आपल्यावर अनन्य श्रद्धा असणारे भक्तजन उत्तम प्रकारे आपली उपासना करतात आणि दुसरे अक्षर, अव्यक्ताची उपासना करीत असतात. या दोघांमध्ये उत्तम योगवेत्ता कोण आहे? १४/२१ त्रिगुणांच्या पलीकडे गेलेला मनुष्य कोणत्या लक्षणापासून युक्त असतो? १७/१- तसेच मनुष्य वरील शास्त्रविधींना सोडून, परंतु श्रद्धायुक्त होऊन, उपासना करीत असेल, तर त्याला कोणती गती प्राप्त होते? आणि १८/१- हे महाबाहो, मी त्याग आणि संन्यासाचे यथार्थ स्वरूप पृथक् पृथक जाणू इच्छितो.

या प्रकारे अर्जुनप्रश्न विचारीत गेला. (त्याने जे प्रश्न विचारले नाहीत, त्या गुह्य रहस्यांना परमेश्वरांनी स्वतः दाखवले) त्याचे समाधान होताच तो संशयरहित होऊन म्हणाला, गोविंदा, आता मी आपल्या आज्ञेचे पालन करेन. वास्तविक हे सर्व प्रश्न मानवमात्रांसाठी आहेत. त्या प्रश्नांचे निरसन झाल्याशिवाय कोणताही साधक श्रेयपथावर पुढे जाऊ शकत नाही. तेव्हा सद्गुरुंच्या आदेशाचे पालन करण्यासाठी, श्रेयपथावर पुढे जाण्यासाठी संपूर्ण गीतेचे श्रवण करणे आवश्यक आहे. अर्जुनाचे समाधान झाले व येथेच योगेश्वर श्रीकृष्णाच्या मुखातून स्त्रवत असणाऱ्या गीतास्त्रोतरूपी वाणीचा उपसंहारही झाला.

(अकराव्या अध्यायात आपल्या विराटरूपाचे दर्शन अर्जुनाला करवल्यानंतर योगेश्वर श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला सांगितले होते की, अर्जुना, अनन्य भक्तीद्वारा या प्रकारे मी दिसण्यासाठी, परमतत्व जाणण्यासाठी किंवा त्यात प्रवेश करण्यासाठी सुलभ आहे. (११/४) अशा प्रकारे दर्शन करणारे साक्षात माझ्या स्वरूपाला प्राप्त होतात. आणि येथे आता योगेश्वर अर्जुनाला विचारतात- तुझा मोह नष्ट झाला का? यावर अर्जुनाने उत्तर दिले, हो माझा मोह नष्ट झाला आहे. मला माझ्या स्वरूपाचे-कर्तव्याचे स्मरण प्राप्त झाले आहे. आता आपण जसे सांगाल तसे मी करेन. परमतत्त्वाच्या दर्शनाबरोबर अर्जुनाला मुक्त व्हायला पाहिजे. वास्तविक अर्जुनाला तर जे व्हायचे ते होऊन गेले होते; परंतु शास्त्र तर भावी पिढ्यांसाठी असते. त्याचा उपयोग आपल्या सर्वांसाठीही आहे.)

सञ्जय उवाच

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम्।।७४।।

याप्रमाणे वासुदेव आणि महात्मा अर्जुन (अर्जुन एक महात्मा आहे, साधक आहे, मारण्यासाठी उभा राहिलेला धनुर्धर नाही. म्हणून महात्मा अर्जुन) यांच्यामधील आश्चर्यकारक व रोमांचकारी संवाद मी ऐकला. आपल्यामध्ये हा संवाद ऐकण्याची क्षमता कशी आली? पुढे ते सांगतात-

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम्।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम्।।७५।।

श्री व्यासांच्या कृपेने, त्यांनी दिलेल्या दिव्य दृष्टीमुळे मी हा श्रेष्ठ असा गुह्यतम योग साक्षात योगेश्वर श्रीकृष्णाच्या तोंडून ऐकला. संजय श्रीकृष्णाला योगेश्वर मानतात. जो स्वतः योगी आहे आणि दुसऱ्यांनाही योग प्रदान करण्याची क्षमता ज्याच्याजवळ आहे तो योगेश्वर होय.

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम्।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः।।७६।।

हे राजा धृतराष्ट्रा, केशव व अर्जुन यांचा परम कल्याणकारक आणि अद्‌भुत संवाद वारंवार आठवून मला अत्यंत पुनःपुन्हा हर्षनिर्भर होत आहे व म्हणूनच या धर्मसंवादाचे पुनःपुन्हा स्मरण केले पाहिजे आणि त्याचे सतत स्मरण करीत प्रसन्न राहिले पाहिजे. आता त्यांच्या स्वरूपाचे स्मरण करीत संजय म्हणतो-

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः।

विस्मयो मे महान् राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः।।७७।।

हे राजन, श्रीहरीचे (जो शुभाशुभ सर्वांचे हरण करूनही स्वयं शेष राहतो त्या हरीचे) अति अद्‌भुत स्वरूप पुनःपुन्हा आठवून मला अत्यंत विस्मय वाटत आहे आणि वारंवार माझे मन हर्षभरीत होत आहे. परम इष्टदेव म्हणजे वारंवार स्मरण करण्याचीच वस्तू आहे. शेवटी संजय निर्णय देतो-

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम।।७८।।

हे राजन, ज्या पक्षात योगेश्वर श्रीकृष्ण आणि धनुर्धर अर्जुन, (ध्यान म्हणजे धनुष्य होय, इंद्रियांची दृढता हे गाण्डीव आहे, अर्थात स्थिरतेबरोबर ध्यान धारण करणारा महात्मा अर्जुन) आहे त्याच पक्षाला राज्यलक्ष्मी, विजय- ज्याला हार नाही ईश्वरीय विभूती आणि चल संसारात अचल राहणारी नीती लाभेल, असे माझे मत आहे.

आज तर धनुर्धर अर्जुन नाही. मग ही नीती, विजय विभूती हे सर्व अर्जुनापुरतेच सीमित झाले काय? परंतु अशी गोष्ट नाही. योगेश्वर श्रीकृष्णाने सांगितलेकी, मी सर्वांच्या हृदयात वसत असतो. आपल्या हृदयातही ते आहेत. अनुराग म्हणजे अर्जुन होय. अनुराग म्हणजे आपल्या अंतःकरणाची इष्टदेवतेकडे पाहण्याची दृष्टी आहे, वृत्ती आहे. जर ईश्वराबद्दल असा अनुराग तुमच्या हृदयात असेल, तर सदैव विजय तुमच्याजवळ आहे आणि अचल स्थिती देणारी नीतीही सदैव तुमच्याजवळ राहील- न की पूर्वी केव्हा होती. जोपर्यंत या जगात प्राणिमात्र असतील, परमात्म्याचा निवास त्यांच्या हृदयदेशात राहील. विकल आत्मा त्याला मिळविण्यासाठी इच्छुक राहील व त्यापैकी

ज्यांच्या हृदयात त्याला प्राप्त करण्याची आवड, प्रेम उमळून येईल, तो अर्जुनाच्या श्रेणीत बसेल, कारण अनुराग म्हणजेच अर्जुन होय. म्हणून मानवमात्र याच्याप्रमाणे कर्म करणारा, प्रेम करणारा बनू शकतो.

निष्कर्ष–

हा गीतेचा अंतिम अध्याय आहे सुरुवातीलाच अर्जुनाने प्रश्न केला होता की, हे प्रभू, त्याग आणि संन्यास या दोहोंतील फरक व त्यांचे स्वरूप मी जाणू इच्छितो. योगेश्वर श्रीकृष्णांनी यावर प्रचलित चार मतांची चर्चा केली. त्यातील एक खरेही होते. याला मिळता-जुळता निर्णय देताना योगेश्वर श्रीकृष्णांनी सांगितले की, कोणत्याही काळात यज्ञ, दान व तप यांचा त्याग करू नये. इच्छा राखणाऱ्यांनाही या गोष्टी शुद्ध करतात. या तीन गोष्टींचे पालन करणे व याच्या विरोधी विकारांचा त्याग करणे म्हणजेच वास्तविक त्याग होय. याला सात्त्विक त्याग म्हणतात. फलांची इच्छा ठेवीत केलेला त्याग राजसी आहे आणि मोहवश होऊन कर्माचाच त्याग करणे म्हणजे तामसी त्याग आहे आणि संन्यासाचा त्याग करणे ही परमोत्कृष्ट अवस्था होय. नियत कर्म आणि ध्यानजनित सुख हे सात्त्विक सुख होय. इंद्रिये आणि विषयांचा भोग राजसी आहे आणि तृप्तीदायक असे अन्न आणि उत्पत्तीरहित दुःखद सुख तामसी असते.

मनुष्यमात्राकडून शास्त्राला अनुकूल किंवा प्रतिकूल कर्म होण्याची पाच कारणे आहेत- कर्ता (मन), पृथक् पृथक् करण-साधने (ज्यांच्या द्वारा क्रिया केली जाते. जर शुभ काम पार पाडावयाचे असेल तर विवेक, वैराग्य, शम, दम हे त्या कर्माचे कारण असेल. तेच जर अशुभ-नीच प्रकारचे काम असेल तर काम, क्रोध, राग, द्वेष इत्यादी त्या कर्माचे कारण असेल), नाना प्रकारच्या अनंत इच्छा! इच्छा अनंत प्रकारच्या असतात. सर्वच पूर्ण होऊ शकत नाही. जी इच्छा पूर्ण करण्यासाठी आधार मिळतो तीच इच्छा पूर्ण होत असते. चौथे कारण आहे आधार (साधन) आणि पाचवे कारण आहे हेतू-दैव (प्रारब्ध किंवा संस्कार) प्रत्येक कार्य होण्यासाठी ही पाच कारणे असतात. परंतु जे कैवल्यस्वरूप परमात्म्याला कर्ता समजतात तो मूढबुद्धी मनुष्य यथार्थ जाणू शकत नाही. अर्थात भगवंत काही करीत

नाहीत. मग अर्जुनाला तर तेच म्हणाले होते की, अर्जुना तू निमित्त मात्र होऊन उभा रहा. कर्ता धर्ता तर मीच आहे. मग त्या महापुरुषांचे म्हणणे काय आहे?

वास्तविक प्रकृती आणि पुरुष यांच्यामध्ये एक आकर्षण रेखा आहे. जोपर्यंत मनुष्य प्रकृतीच्या मर्यादेत वागत असतो, तोपर्यंत त्याला माया प्रेरणा देत असते; आणि जेव्हा त्यापेक्षा वर जाऊन स्वत:ला भगवंताला समर्पित करतो आणि जेव्हा भगवंत हृदयरूपी देशाचे संचालक बनतात, तेव्हा अशा आपल्या प्रेमळ भक्तासाठी भगवंत करीत असतात. अशा भक्तांच्या श्रेणीत अर्जुन होता, संजयही होता. आणि सर्वांनी या स्तरापर्यंत पोहचण्याचा प्रयत्न करावा. म्हणजे याठिकाणी भगवान स्वत: प्रेरणा देतात. पूर्ण ज्ञाता महापुरुष, जाणून घेण्याचा विधी आणि ज्ञेय परमात्मा या तिन्ही गोष्टींच्या संयोगाने कर्माची प्रेरणा मिळत असते. तेव्हा एखाद्या अनुभवी महापुरुषाच्या (सद्‌गुरुच्या) सान्निध्यात समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

वर्ण व्यवस्थेचा प्रश्न येथे चौथ्यांदा श्रीकृष्णांनी चर्चेला घेतला आहे. त्यांच्या मते इंद्रियांचे दमन, मनाचे शमन, एकाग्रता, शरीर, वाणी आणि मनाचा इष्टदेवाला अनुरूप असा निग्रह करणे, ईश्वराला जाणणे, ईश्वरीय निर्देशाप्रमाणे चालण्याची क्षमता इत्यादी ब्रह्मामध्ये प्रवेश देववणारी योग्यता ब्राह्मण श्रेणीचे कर्म आहे. शौर्य, मागे न हटण्याचा स्वभाव, सर्व प्रकारच्या भावांवर स्वामीत्व, कर्मामध्ये प्रवृत्त होण्याची दक्षता क्षत्रिय श्रेणीचे कर्म आहे. शूद्र याचा अर्थ जातिविशेष नाही. शूद्र याचा अर्थ अल्पज्ञ, अल्प ज्ञानी असा साधक नियत कर्माच्या चिंतनात दहा तास बसून दहा मिनिटेही त्याचे चिंतन करू शकत नाही. शरीर अवश्य बसलेले आहे, पण तेथे मनाचे जे स्थिर होणे ते मात्र जमत नाही. ते तर हवेत फिरत असते, अशा साधकाचे कल्याण कसे होणार? त्याला आपल्यापेक्षा वरच्या अवस्थेतील साधकाची सेवा केली पाहिजे अथवा सद्‌गुरुची सेवा करायला हवी. हळुहळू त्यांच्यातही संस्कारांचे सृजन होईल, गती निर्माण होईल. म्हणजे या अल्प ज्ञानी साधकाचे कर्म सेवेनेच सुरू होईल. कर्म एकच आहे- नियत कर्म, चिंतन! त्याच्या कर्त्याच्या चार श्रेणी अति उत्तम, उत्तम, मध्यम आणि

निकृष्ट म्हणजेच ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र!

परमतत्त्व स्पष्ट करीत असताना त्यांनी सांगितले की, अर्जुना, आता परम सिद्धी प्राप्त करण्यासाठी असणारा विधी सांगतो की, जी ज्ञानाची उत्कृष्ट निष्ठा आहे, विवेक वैराग्य, शम, दम, निरंतर चिंतन आणि ध्यानाची प्रवृत्ती, ब्रह्मामध्ये प्रवेश देववणारी सर्व प्रकारची योग्यता या सर्व गोष्टी परिपक्व होतात, काम, क्रोध, मोह, राग-द्वेषादि या प्रकृतीमध्ये ओढणाऱ्या प्रवृत्ती जेव्हा शांत होतात तेव्हा व्यक्ती ब्रह्मामध्ये जाण्यास योग्य होतात, त्याच योग्यतेचे नाव पराभक्ती आहे. पराभक्तीद्वाराच तो तत्त्वाला जाणू शकतो. पण तत्त्व म्हणजे काय? त्यांनी सांगितले की, ज्या विभूतींनी मी युक्त आहे त्याला तो जाणतो. अव्यक्त, शाश्वत, अपरिवर्तनशील अशा अलौकिक गुणधर्मयुक्त मला परमात्म्याला तो जाणतो आणि असे जाणून तो तत्क्षणी माझ्यामध्ये स्थिर होतो. हे तत्त्व-परमतत्त्व आहे. पाच की पंचवीस तत्त्वे म्हणजे हे तत्त्व नाही. या परमतत्त्वाच्या प्राप्तीबरोबर आत्मा त्याच स्वरूपात स्थिर होतो. त्याच गुणधर्मांनी तो युक्त होतो.

ईश्वराचा निवास सांगताना योगेश्वर श्रीकृष्णाने सांगितले, अर्जुना, तो ईश्वर सर्व भूतमात्रांच्या हृदयदेशामध्ये निवास करीत असतो; परंतु मायारूपी यंत्रावर आरूढ होऊन लोक दुसरीकडे भरकटतात म्हणून ते इश्वराला जाणत नाहीत. म्हणून हे अर्जुना, तू हृदयदेशात स्थित असणाऱ्या त्या ईश्वराला शरण जा. यापेक्षाही गुह्यतम असे एक रहस्य आहे व ते म्हणजे संपूर्ण धर्मांची चिंता सोडून तू माझ्या आश्रयाला ये, म्हणजे तू मला प्राप्त होशील. हे रहस्य अनाधिकारी पुरुषाला सांगता कामा नये, जो भक्त नाही त्यालाही सांगता कामा नये; परंतु जो भक्त आहे त्याला अवश्य सांगितले पाहिजे, त्याच्याशी अंतर ठेवून वागलो- दुरावा ठेवला तर त्याचे कसे कल्याण होणार? शेवटी योगेश्वर श्रीकृष्णांनी विचारले- अर्जुना, मी तुला जे काही सांगितले ते तू नीट ऐकलेस ना? तुला ते नीट समजले ना? तुझा मोह नष्ट झाला की नाही? यावर अर्जुन म्हणाला, भगवन, माझा मोह नष्ट झाला आहे. मला कर्तव्याचे स्मरण झाले आहे. आपण जे सांगत आहात तेच सत्य आहे आणि आता मी तसेच करेन.

या दोघांचा संवाद ज्याने चांगल्या प्रकारे ऐकला तो संजय आपला निर्णय देताना म्हणतो की, श्रीकृष्ण महायोगेश्वर आहेत व अर्जुन एक महात्मा आहे. त्यांच्या संवादाचे वारंवार स्मरण करून तो आनंदित होत आहे, म्हणून त्याचे (संवादाचे) वारंवार स्मरण करावे. त्या हरीच्या स्वरूपाला आठवूनही तो वारंवार हर्षित होत आहे, तेव्हा वारंवार वासुदेवाचे स्मरण केले पाहिजे. त्याचे ध्यान करीत राहिले पाहिजे. ज्या पक्षात योगेश्वर श्रीकृष्ण आणि महात्मा अर्जुन आहेत तेथेच ' श्री ' आहे. विजय-विभूती आणि ध्रुवनीती पण तेथेच आहे. सृष्टीची नीती आज आहे तर उद्या ती बदलेल. ध्रुव तर एकच परमात्मा आहे. त्यात प्रवेश देवविणारी नीती, ध्रुवनीतीपण तीच आहे. जर कृष्ण आणि अर्जुनाला द्वापारकालीन व्यक्तीविशेष मानले, तर आज अर्जुनही नाही व श्रीकृष्णही नाही. आपल्याला तर विजयही मिळवायचा नाही, ना विभूती. मग तर गीता आपल्यासाठी व्यर्थ आहे. परंतु नाही, श्रीकृष्ण एक योगी होते. प्रेमळ हृदयाचा महात्मा अर्जुन आहे. ते दोघेही सदैव राहतात व सदैव राहतील. श्रीकृष्णांनी आपला परिचय देताना सांगितले की, मी अव्यक्त असलो तरी ज्या भावाला मी मिळलो आहे, तो ईश्वर सर्वांच्या हृदयदेशात निवास करतो. त्याचा सदैव तेथेच वास असतो व सदैव राहील. सर्वांनी त्या ईश्वराला शरण गेले पाहिजे. शरण जाणाराही महात्मा आहे, अनुरागी आहे व अनुराग म्हणजेच अर्जुन होय. यासाठी एखाद्या स्थितप्रज्ञ महापुरुषाला शरण जाणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण तेच स्फूर्ती देणारे- प्रेरणा देणारे प्रेरक आहेत.

या अध्यायात श्रीकृष्णांनी संन्यासाचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे की, सर्वस्वाचा त्याग म्हणजेच संन्यास होय. केवळ वेष धारण करणे म्हणजे संन्यास नव्हे; परंतु याच्या बरोबर एकांताचे सेवन करीत, नियत कर्मात आपली शक्ती समजून अथवा समर्पणाबरोबरच सतत प्रयत्नशील राहणे अपरिहार्य आहे. प्राप्तीबरोबरच संपूर्ण कर्माचा त्याग म्हणजेच संन्यास होय, जो मोक्षाचा पर्याय आहे. हीच संन्यासाची पराकाष्ठा आहे.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'संन्यासयोगो' नामाष्टादशोऽध्यायः।।१८।।

याप्रमाणे श्रीमद्‌भगवद्‌गीतारूपी उपनिषदातील ब्रह्मविद्यांतर्गत योगशास्त्रातील श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या संवादातील 'संन्यास योग' नावाचा अठरावा अध्याय समाप्त झाला.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'संन्यासयोगो' नाम अष्टादशो-ऽध्यायः।।१८।।

अशा प्रकारे श्रीमत्परमहंस परमानन्दजींचे शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृत श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेवरील भाष्य 'यथार्थ गीता' यामधील 'संन्यास योग' नावाचा अठरावा अध्याय समाप्त झाला.

।। हरि ॐ तत् सत्।।